

PROMĚNY HISTORICKÝCH MĚSTSKÝCH INTERIÉRŮ Z POHLEDU UPLATNĚNÍ ZELENĚ

Dana Novotná

Článek je přehledem použití zeleně ve městech od středověku do současnosti. Šlo o zeleň soukromou, prezentovanou zahradami okrasnými, bylinnými nebo hospodářskými, dále vinicemi či později chmelnicemi. Sady a rozsáhlejší zahrady měly své místo za hradbami. Zakládání městských parků a sadů je spojeno až s rozsáhlými asanacemi fortifikací nebo částí předměstí. Solitérní okrasné stromy byly do městských interiérů doplňovány uměle v posledních desítkách let a většinou nepříliš citlivě s ohledem na prostředí, jež měly doplnit.

Cílem úvahy příspěvku je zodpovězení otázky, zda byla zeleň součástí interiérů historických měst v prostředí zemí Koruny České a byla-li, tedy v jakém rozsahu, chápání a formě. Mluvíme-li o historických městech, máme na mysli sídla, která někdy v minulosti obdržela městská práva (především ta, která změnila hmotný obraz sídla tím, že získala právo stavět hradby, práva trhů apod.). Takto vymezených měst je v našich zemích kolem 1 500. My si budeme všimnout pouze těch, která se vymanila z podoby zemědělsko-řemeslnické osady do centra obchodu, řemesel, příp. dalších funkcí, jakými jsou pevnosti nebo horní města, a která byla obklopena pevnými hradbami. Prvními právně vzniklými byla města ve Slezsku začátkem 13. století. Historie měst a doba, kterou se budeme zabývat, tedy představuje osm století.

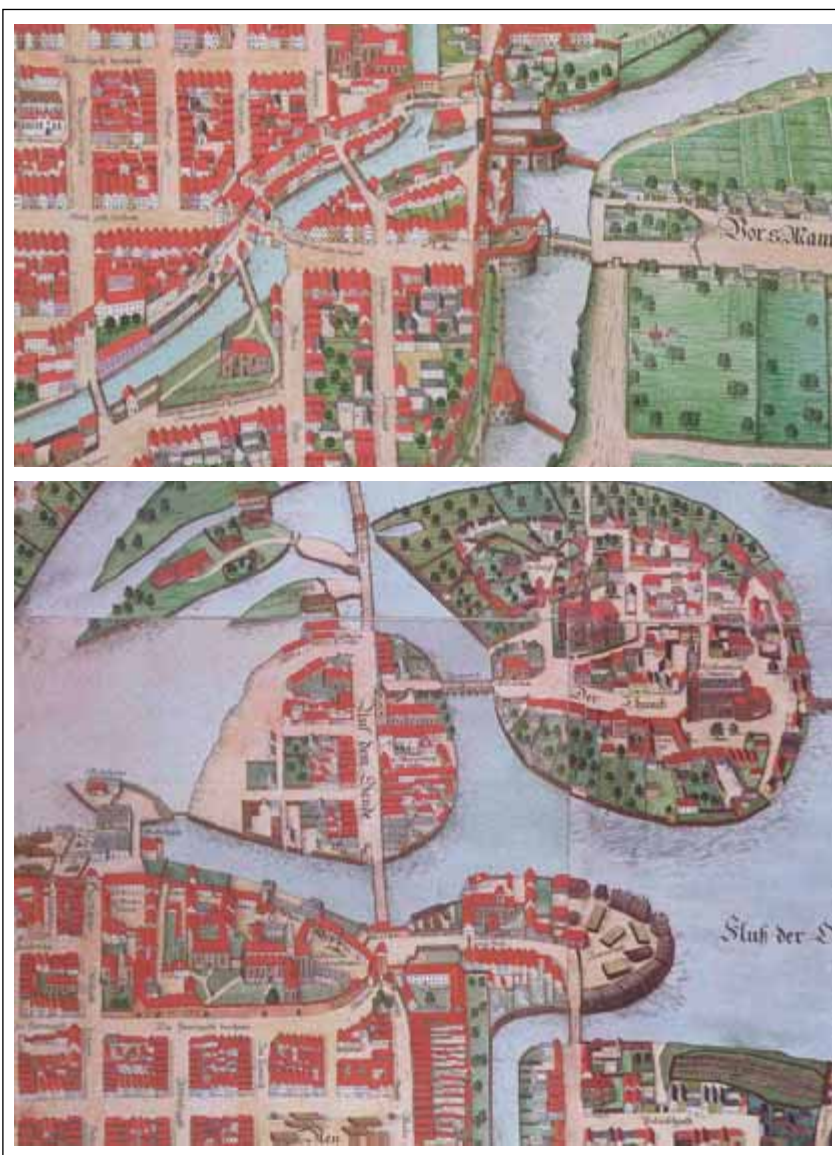
V tomto dlouhém období se proměňoval postoj k životu na zemi, k hodnotám, které ho tvoří i k tomu, co nazýváme dnes životním či obytným prostředím. Podle převažujícího filozofického pohledu na svět je možno oněch osm století rozdělit do čtyř etap:

1. etapa přibližně od roku 1200 do 1600 charakterizovaná jako středověká, končící průnikem renesančního myšlení do měšťanské společnosti;
2. etapa od roku 1600 do roku 1800 končící osvícenstvím;
3. etapa od roku 1800 do druhé světové války;
4. etapa od roku 1945 do současnosti.

V první etapě (1200–1600) města teprve vznikala, a to většinou jako oázy v řídké osídlené krajině, v lesích na

dálkových stezkách, kolem ložisek rud nebo na místech významných pro obranu země. Výstavba i život ve městech se řídil podle práva severoněmeckého (magdeburského) nebo jihoněmecké-

ho (norimberského) a jejich zakládání spočívalo ve vytýčení parcel v hrzené části, výstavbě složité fortifikace a úpravě přilehlých částí, na kterých vznikala předměstí. Vytýčená parce-

Obr. 1: Na plánu slezské Vratislavi z roku 1562 je vidět rozdíl mezi městem v hradbách zastavěným domy, drobnějšími plochami zeleně u církevních staveb a hradeb a převažující zelení na předměstí

la, středověký městský lán, zahrnovala kromě místa k postavení domu a provozování živnosti či obchodu ve městě i část půdy na předměstí, která byla půdou v podstatě zemědělskou a mohla být obdělávána přímo z města (viz obr. 1). Při lokaci města bylo vytýčeno velké náměstí, na kterém se pořádaly trhy a probíhal veřejný život komunity, dále síť ulic a jednotlivé stavební parcely, ve středověku úzké a dlouhé (většinou přes celý blok). Větší pozemky připadaly církevním objektům či městským palácům. Parcely, které by byly od počátku určeny pro zeleň, se vyskytovaly jen v jednom jediném případě: v areálech klášterů, které ve městě sídlily a které měly pevně a jasně určené stavební typy budov, do jejichž areálu patřila i zahrada v rajském dvoře či případně další plocha určená pro zahradu hospodářskou, lékárnickou či okrasnou. Další plochy, které mohly být vědomě použity pro zeleň, byly dvorní a zadní části městských parcel, kde mezi hospodářskými stavbami (kůlnami, maštalemi, chlévy a jímkami) mohlo zbýt místo i pro záhon zeleniny, léčivých rostlin či jeden ovocný strom. Pokud ale bylo třeba rozšířit stavby, zeleň musela ustoupit. V právních nálezech městských knih středověku se velmi ojediněle dozvídáme i o podobách městské zeleně, a to ze sporů mezi sousedy o přerůstání větví zejména ovocných stromů na jiné pozemky. Obrazy měst, jako nám je ukazují nejstarší veduty, jsou doplněny i o volně stojící stromy. Podle polohy jde vždy o náhodný výskyt (na nezastavěných parcelách okolo hradeb, na hřbitovech, v parkánu), nikoliv o komponovanou veřejnou zeleň. Oproti tomu vidíme na stejných vedutách značně rozsáhlé pozemky sadů a zahrad na předměstích, někdy okolo domů, někdy jen na ohrazených pozemcích. Jedná se o druhou část městského lánu, doplněk ke tísněnému obydlí ve městě.

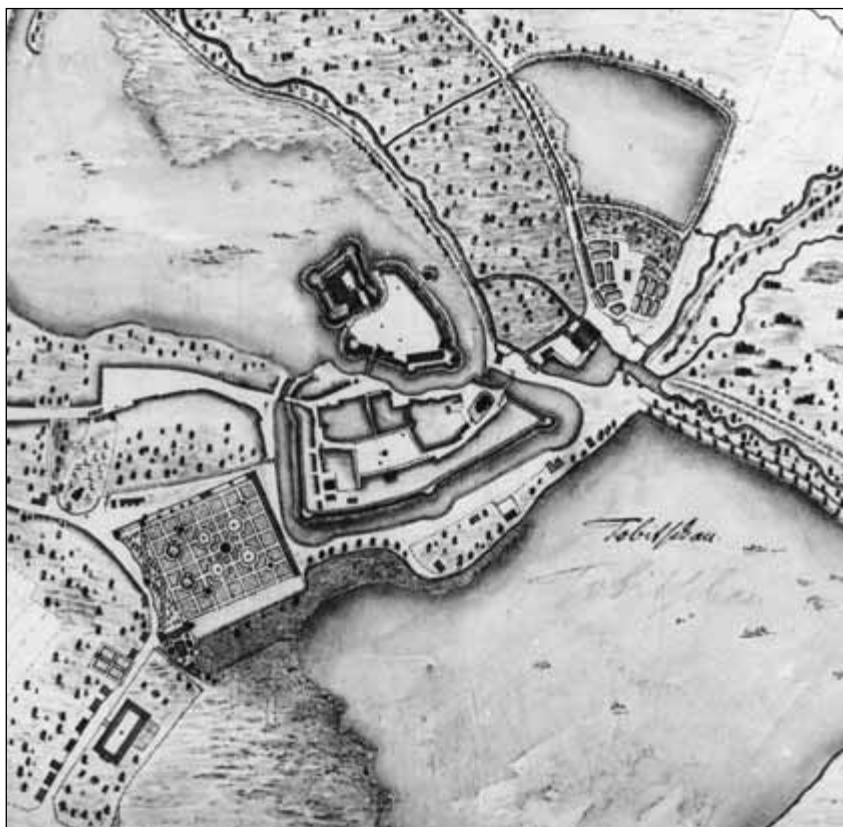
Středověký městský člověk měl tedy především potřebu pevného domu v bezpečně chráněném městě, vyjmutém z „nepřátelského“ původního přírodního prostředí, a svoje pozemky, nikoliv přímo svá obydlí, doplňoval užitečnou zelení s plodinami pěstovanými pro svou vlastní spotřebu. Neměl zapotřebí cíleného zakládání ze-

lených ploch, a to především proto, že pro středověké myšlení byla dnešní rekreace projevem lenosti a hříchu a v tehdy řídké osídlené zemi se cítil ve městech zbavených vegetace, a tím vydělených z původních neprostupných hvozdů, bezpečněji.

Druhá etapa (1600–1800) je charakterizována pronikem renesančního způsobu myšlení a chápání života i do měšťanské společnosti, obdobím baroka a je završena osvícenectvím.

V šestnáctém století se dostávají města na vrchol své hospodářské a tím i politické moci jako samostatné jednotky již nikdy tak silné postavení nebudou mít. Nejmajetnější měšťané se dostávají finančně na úroveň šlechty, často jsou i jejími věřiteli a tento stav se odráží i v kopírování způsobu života od formálních predikátů (erbovního měšťanství) až po inspirace v bydlení. Řada městských domů přejímá typy šlechtických městských paláců s honosným vnitřním zařízením, reprezentativní dispozicí s dvorním nádvořím a někdy i se zahradou, která se postupně stává neodmyslitelnou součástí šlechtických sídel v kra-

jině a začíná být i stálou součástí městských paláců. Jedná se jistě o zahrady nepřilíživě velké a přísně komponované, okrasné, s nevelkým počtem dřevin, jejichž zřízení v těsných poměrech měst středověkého založení dovolávaly jen časté přestavby po požárech, při nichž docházelo ke změně parcel ve smyslu jejich slučování při výkupu nebo při úbytku obyvatel po třicetileté válce. Města nadále zůstávají obklopena předměstími a okruhem vsí majících převážně zemědělský charakter (viz obr. 2). Architekt a urbanista barokní doby se zaměřuje v českých zemích ve městech spíše na budování důkladných fortifikačních zařízení, ve volné krajině však soustřeďuje své tvůrčí schopnosti do přetváření krajiny pomocí dominantních staveb doplněných i rozsáhlými úpravami krajiny a takto vědomě přetvořený svět se dostává i do povědomí a žebříčku hodnot člověka té doby. I když veřejná a komponovaná zeleň ve městech stále ještě chybí, přibývá soukromých zahrad uvnitř hradeb a především v ostatních sídlech i mimo ně v krajině. Pozoruhodnou výjimku a obraz soudobého urbanismu tvoří města – pevnos-

Obr. 2: Tovačov na plánu z roku 1700: zahrady a ostatní zelené plochy jsou důsledně mimo hrady města i panského sídla

ti, budovaná na zelené louce koncem osmnáctého století v duchu sice ještě pozdně barokním, ale s předznamenáním nových tendencí. Tak můžeme pozorovat, že pevnost Josefov je koncipována především jako posádkové město s doplňkem civilních objektů, ale je zde vyjádřena i potřeba relaxace a rekreace, proto je v blízkém sousedství hradebního okruhu vysázen rozsáhlý park navazující svou hlavní osou na kompozici pevnosti. Města se při zakládání takových zahrad mohla inspirovat v Bavorsku, kde dal kurfiřt Karl Theodor Wittelsbach roku 1789 příkaz k založení vojenské zahrady v každém posádkovém městě; vzorem byla vojenská zahrada v Mnichově přístupná též veřejnosti, později byl v jejím sousedství založen veřejný park. Původní myšlenkou vojenské zahrady bylo umožnit vojákům získání zemědělských dovedností a poskytnout jim prostor k rekreaci a částečně i ke sportovnímu vyžití, zahrada byla doplněna drobnými stavbami. Tento park byl prvním svého druhu v Evropě¹⁾.

Třetí charakteristické období (1800–1939) je spojeno s přežitím fortifikační funkce měst, s bouráním městských opevnění. Na bývalé šance expanduje nová výstavba, ale soupeří zde s potřebou společenských prostor, které vznikají ve formě rozsáhlých náměstí, slavnostních prostranství, kolonád doplněných plošnou nebo liniovou výsadbou zeleně (viz obr. 3) či přímo veřejných parků, kde je rekreace spojena i se zábavou i poučením²⁾. V první polovině devatenáctého století vzniká i první veřejný – státní park (Chotkovy sady v Praze)³⁾, následují parky na území zbořených hradeb (Praha⁴⁾,

České Budějovice⁵⁾, Jindřichův Hradec, Brno) či romantické lesoparky na města navazující (Karlovy Vary⁶⁾, Jihlava⁷⁾, parky či zahrady v určité vzdálenosti od měst (Nedošinský háj u Litomyšle⁸⁾), specifické je propojení nově zakládaných lázeňských měst s parkem v podobě zahradního města (Mariánské Lázně⁹⁾). Komponovaná městská zeleň však i v tomto období vykazuje souborné rysy – je zakládána většinou na velkých plochách jako zeleň veřejná, případně jsou vysazována uliční stromořadí v nově vznikajících rezidenčních čtvrtích a současně se zahušťováním zástavby mizí soukromá zeleň z center měst, do vnitrobloků jsou přistavována dlouhá úzká křídla domů s malometrážními byty nebo hospodářskými provozy a historická jádra měst zůstávají až do začátku dvacátého století bez zeleně, poté je zeleň doplňována náhodně různými okrašlovacími spolky apod., pře-

devším jako doplněk soliterních prvků městského interiéru (soch, sloupů a kašen).

V posledním období (po roce 1945), které je charakteristické ztrátou klasickeho blokoveho řazení zástavby a s ním i přísných kompozičních zásad městské zeleně, se setkáváme s vnášením těchto principů i do historických měst (samozřejmě tím nejsou myšlena města zahradní), především na náměstí a do nejméně frekventovaných ulic. Tyto plochy určené pro obchodní, společenský, politický a kulturní život města v nesvobodném prostředí ztrácejí smysl, stávají se mrtvými a tuto disproporci se snaží novodobí urbanisté uměle zakrýt především „nepolitickou“ zelení, která buď pokrývá plochy, které ztratily svou společenskou funkci, nebo milosrdně zakrývá proluky či novostavby, které se svým prostředím neladí.

Obr. 3: Kolorovaná litografie Petera Suhra z let 1830–1840 zachycuje novou říční esplanádu v Hamburku, na které našla uplatnění i stromová alej – zelený pás je přiřazen více k řece než k městu

- 1) Provedení návrhu bylo svěčeno zahradníkovi Friedrichu Ludwigovi von Sckel, pod vedením ministra války Benjaminu Thompsonu. Veřejný park byl nejprve nazýván Theodore Park, ale brzy se ujal název Englischer garten a je dnes spojen s bývalým vojenským parkem a mnohonásobně zvětšen, je jedním z největších městských parků světa.
- 2) Jednou z prvních naučných zahrad byla Kanálka – založená hrabětem Canalem v Praze na Vinohradech v roce 1785, její součástí byla kromě jiného malá botanická zahrada, ZOO-koutek a fyziologická laboratoř.
- 3) Založeny 1831–1833.
- 4) Park Na hradbách založen roku 1827 z veřejné sbírky.
- 5) Park na hradbách vzniká roku 1824.
- 6) Lázeňský park v mnoha vyhlídkovými místy vznikl okolo roku 1800.
- 7) Park zvaný Malý Heulos zabíral východní svah pod městskou hradbou a byl zřízen v roce 1824.
- 8) Založený rodem Valdštejnů-Vartenberků mezi lety 1780–1800, zahrnoval rozhlednu, lázně, restauraci s tanečním sálem, ale i naučnou zahradu s chmelnicí a hřebčínem.
- 9) Park v Mariánských lázních je tvůrčím počinem Václava Skalnika, v té době lobkovického zahradníka, později starosty Mariánských lázní, původní projekt pochází z let 1817–1818 a vyznačoval se rozsáhlými úpravami terénu a citlivým napojením uměle vytvořené krajiny na krajinu přírodní.
- 10) Okrašlovací spolky upravující velké krajinné příměstské celky jsou charakteristické především pro území s německým etnikem – okolí Liberce, Ústí nad Labem, Znojma apod.

Tento naprosto chybný přístup vzniklý z neznalosti stavebního a historického vývoje našich měst bohužel přezívá i dodnes a můžeme sledovat i druhy systémových chyb, jakými například jsou:

- osazování vysoké zeleně na náměstí před uliční čáry čímž se vytváří kulisa „sportovního hřiště“, a tím neguje základní městotvorný prvek, neboť náměstí jako prostor je definováno právě budovami, které ho obklopují;
- zakládání „parků“ na náměstích a tím narušení jejich funkce obchodní a shromažďovací;
- použití nevhodného rostlinného materiálu, především jehličnanů a exotických dřevin;

– myšlenka tzv. přenosné zeleně či kombinace jejího formálního vzhledu se zelení vysokou.

Závěr

Je nutno připomenout, že pokud se zeleně v historických městech vyskytovala, byla v převážné většině zelení soukromou, prezentovanou zahradami okrasnými, bylinnými nebo hospodářskými, dále vinicemi či později chmelnicemi, zatímco plošně náročnější sady a parky měly své místo za hradbami, i když v jejich těsné blízkosti. Zakládání městských parků a sadů je spojeno až s roz-

sáhlými asanacemi fortifikací nebo částí předměstí, velmi časté jsou případy, kdy město pohltilo a využilo předměstské soukromé parky a zahrady. Solitérní okrasné stromy byly do městských interiérů doplňovány uměle v posledních desítkách let a většinou nepříliš citlivě s ohledem na prostředí, jež měly doplnit.

Ing. arch. Dana Novotná, Ph.D.

*Národní památkový ústav
Územní odborné pracoviště v Brně*

Poznámka redakce: Zdůrazňujeme, že se jedná o diskusní příspěvek a že část článku týkající se vztahu zeleně a náměstí v období po roce 1945 – jejíž zakládání je považováno za chybný přístup – je pouze osobním názorem autorky.

ENGLISH ABSTRACT

Metamorphoses of the Use of Greenery in Historic Towns' Urban Interiors, by Dana Novotná

The article outlines the history of the use of greenery in towns, from the Middle Ages to these days. Private greenery was usually presented as ornamental, herbal and agricultural gardens, as well as vineyards and, later, hop gardens. Orchards and larger gardens were only found behind the town walls. The founding of town parks and groves is connected with vast demolitions of fortifications and parts of suburban areas. Solitary amenity trees were being added artificially in the last decades, in most cases rather insensitively to the environment they were supposed to decorate.